

Har vi fri vilje?

Av Johan F. Storm

Ny hjerneforskning synes å vise at våre valg er forutbestemt av hjerneprosesser uten at vi vet det selv. Er dette sensasjonelle funn som forandrer alt? Er fri vilje bare er en illusjon? Er vi ikke ansvarlige for våre valg og handlinger? Eller er dette forhastede feilslutninger? Dette debatteres i flere fora og er tema for NRKs Schrödingers katt 17. desember*. Jeg vil hevde at man kan svare både ja og nei på spørsmålet om vi har fri vilje – avhengig av hva man mener med disse ordene. Disse spørsmålene må belyses fra flere sider for å kunne gi dekkende svar.

(* Denne teksten ble først skrevet 06.12.2015 som supplement til programmet «Schrödingers katt» som sendes 17.12.2015 på NRK TV. Den ble skrevet som en «Ytring» på NRK.no (<http://www.nrk.no/ytring/>), etter forslag fra programskaperne bak «Schrödingers katt», men ble ansett som for vanskelig for «Ytring», og publiseres derfor her i litt omarbeidet form.)

I 2013 rapporterte forskeren John-Dylan Haynes i Berlin at han kunne måle små forandringer i hjerneaktiviteten som gjorde ham i stand til å forutsi, med en viss sannsynlighet, hva forsøkspersonen ville gjøre mer enn fem sekunder før hun kunne si det selv. Andre har funnet noe lignende - Ben Libet allerede i 1983. Forsøkene er interessante, men naturlig nok sterkt begrenset, siden man testet ganske likegyldige valg, som å trykke på en knapp eller bøye en finger. Dette er svært forskjellig fra våre viktige valg i livet - å velge utdanning, ektefelle osv. Dessuten: 5 sekunder er mye lenger enn vanlig reaksjonstid. Så om forsøkspersonen fikk vite om Hayes' «forutsigelse», kunne hun selvfølgelig ha ombestemt seg. (Det ville trolig gitt nye «forutsigelser», men dette illustrerer i det minste at handlingen egentlig ikke var definitivt forutbestemt mange sekunder på forhånd.)

Likevel er det grunn til å tro at ubevisste hjerneprosesser danner grunnlag for våre valg – sånn må det nesten være dersom hjernen følger naturlovene og styrer hva vi gjør, slik all forskning tyder på. Men temaet er ikke enkelt. Plassen er for knapp i en kort tekst som dette*, men jeg vil prøve å gi noen hint om hvorfor enkle svar ikke bør slukes rå.

Eksperimentene til Haynes er meget interessante, men på et vis bringer de egentlig ikke noe prinsipielt nytt. Allerede for 2000 år siden hevdet noen greske filosofer at strenge naturlover medfører at alt på en måte er forutbestemt. Og for 200 år siden ble ideen presist formulert av Pierre-Simon Laplace: Om man vet tilstanden til alle atomer i Universet på ett tidspunkt, kan man i prinsippet beregne hva som vil skje i neste tidspunkt, og i neste og neste, i all fremtid. «*Determinisme*» kalles dette filosofiske synet - alt som skjer er bestemt (*determinert*) av naturlovene. I så fall, kan Haynes resultater på en måte «bare» bekrefte en ide som filosofer hadde klekket ut på forhånd. (Men slike eksperimentelle funn er uansett uhyre viktige.) Riktig nok har kvantefysikken og kaosteorien vist at mange hendelser egentlig er tilfeldige og umulige å forutsi. Men dette gir jo likevel ikke grunnlag for frihet i vanlig forstand.

Men viser alt dette at fri vilje ikke finnes? Nei, ikke entydig. For det første: Svaret kommer mye an på hva vi mener med «fri vilje». Da jeg spurte noen studenter i høst, svarte de fleste at de har fri vilje fordi de kan *gjøre hva de vil* – altså at de selv kan velge, og kan styre sine *handling*er med sin vilje. For mange er dette viktigst - det er nettopp det «fri vilje» betyr for dem. Og dette strider ikke mot filosofisk determinisme. Men andre ønsker noe mer: En «totalt fri», «grunnleggende fri» vilje. Men hva skulle egentlig dette være? Må viljen være «fritatt fra» naturlovene – altså overnaturlig, magisk eller mystisk? Jeg har lenge ment at selve ideen om en teoretisk, «totalt fri» vilje egentlig er nærmest meningsløs og umulig i utgangspunktet. Derfor er det neppe noe egentlig tap om den ikke finnes.

Dessuten: Hjernen er ekstremt kompleks. Det er mye vi ennå ikke forstår, blant annet hvordan den danner våre bevisste opplevelser. Vi mennesker har ofte problemer ned å fatte svært komplekse fenomener. For eksempel virket fenomenet *liv* lenge mystisk og ufattelig: Hvordan kan dyr, planter og levende vesener være levende hvis de består av bare livløse atomer og molekyler? For omtrent hundre år siden mente mange forskere og filosofer at det måtte skyldes en mystisk livskraft – *elan vital*. Selv den store atomfysikeren Niels Bohr trodde lenge at nye, ukjente fysiske prinsipper måtte til for å forklare fenomenet *liv*. Men nå virker ikke lenger *liv* mystisk: Vi kan forklare livsprosessene i detalj ut fra biokjemi og Darwins evolusjonsteori. Vi ser nå at det er egentlig ingen motsetning mellom det faktum at vi og våre celler er levende, og det faktum at vi består av bare livløse atomer og molekyler – det bare virket slik. Vi kan forstå *liv* som et *emergent* fenomen – en ny type fenomen som er oppstått ved å sette sammen små, enklere deler til et komplekst hele med nye egenskaper. På lignende måte kan *frihet* kanskje forstås som et emergent fenomen. Det er da egentlig ingen motsetning mellom at vi har (en viss grad av) frihet, og at vi består av bare «ufrie», determinerte, livløse atomer og molekyler – selv om det umiddelbart kan virke slik. For eksempel har Daniel Dennett vist at det *ikke* er slik at determinisme medfører *uunnngåelighet*. Det er ikke plass til å forklare dette her, men i boken «*Freedom Evolves*» forklarer Dennett hvordan evolusjonen har gitt opphav til en ny form for frihet hos levende vesener, som ikke finnes hos livløse ting som atomer og planeter. Denne typen frihet finnes i særlig høy grad hos oss mennesker, fordi vi har høyt utviklede evner til å forstå og forutse hva som kan hende, og å planlegge og velge ut fra det.

For det tredje, kan vi ennå ikke være sikre på at vi har full oversikt over alle naturlover og prinsipper. Det er bare ca. 100 år siden nye, grunnleggende, uventede prinsipper ble oppdaget - Einsteins relativitetsteori og Heisenbergs kvante-indeterminisme. Og for bare ca. 50 år siden ble kaosteorien utviklet for alvor, med overraskende resultater («sommerfugl-effekten» etc.). Dette illustrerer at vi ikke kan stole helt på vår intuisjon og fornuft når vi prøver å forstå fenomener som er langt fra de praktiske oppgaver som hjernen er utviklet for å løse. Menneskets begrensede forestillingsevne fungerer dårlig når vi prøver å tenke oss hva som vil skje under ekstreme forhold langt utenfor vår erfaring – som ved ekstrem stor fart eller masse (relativitetsteorien), eller med ekstremt små partikler og energimengder (kvantemekanikken). Mye tyder på at vår fornuft også kan komme til kort overfor ekstremt komplekse prosesser og mekanismer, som vår egen hjerne. Derfor er det ikke umulig at hjernens ufattelige kompleksitet rommer fenomener som vi ennå ikke har forutsetning for å forstå, og som kanskje kan være relevante for spørsmålet om fri vilje.

Men likevel, det virker sannsynlig at filosofisk determinisme har en kjerne av sannhet. I så fall er dette likevel bare *en del* av svaret på spørsmålet om vi har fri vilje. Og denne «delsannheten» har trolig lite praktisk betydning for hvordan vi bør leve våre liv. Selv om alt følger naturlovene, er det likevel slik at du har din egen vilje - du velger selv hva du gjør. Du kan selv bestemme, planlegge og gjøre akkurat hva du vil – ut fra dine egne verdier og mål, livssyn, fornuft, følelser og ideer, kort- eller langsiktig, planmessig og veloverveid. Eller ut fra fantasi, impulser og innfall, når du vil la disse slippe til. Hva du velger kan være uhyre viktig, og det er også din viljestyrke, frihet og evne til selvbestemmelse. Ikke minst: Du kan også revurdere dine valg og ombestemme deg, øke din innsikt og viljestyrke, og forandre deg selv og ditt liv om du vil. Alt dette som er så viktig for oss, er fortsatt i god behold, selv om filosofisk determinisme også er en del av sannheten. Selvsagt blir vi alle påvirket av mange faktorer, men slik er det enten determinismen er sann eller ikke.

Betyr de nye forskningsresultatene at vi ikke er ansvarlige for våre valg og handlinger? Enkelte filosofer og forskere har nylig hevdet vår «nye» innsikt må endre vårt syn på moral, ansvar og straff. Det er ikke plass til å drøfte dette her, men jeg tror at mye av dette er overdrevet - trolig bør (forbausende) lite endres som følge av dette. For eksempel: Straff kan virke forebyggende selv i en deterministisk verden. Og siden du er opphav til dine handlinger,

bør du rimeligvis ha ansvar for dem. Tidligere har mange fryktet moralsk forfall dersom folk mister troen på en allvitende guddom og belønning eller straff i det hinsidige, eller av å innse at mennesket er en dyreart. Heldigvis er menneskenaturen, vår moralske sans og samfunnet ganske motstandsdyktige mot forhastede slutninger, og ideer som nihilisme og sosialdarwinisme er blitt effektivt imøtegått, blant annet av nyere evolusjonsteori. Likevel kan for ensidige fremstillinger av spørsmålet om fri vilje kanskje forlede noen til uberettiget tvil om sin vilje og moralske ansvar. Noen (omstridte) undersøkelser kan kanskje tyde på det. Også derfor er det viktig å belyse spørsmålet på en balansert måte og få frem flest mulig aspekter av sannheten.